

Chapter: 4

Q.1 दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून लिहा

2

- 1 मथुरा शिल्पशैली काळात उदयाला आली.
अ. कुशाण ब. गुप्त क. राष्ट्रकूट ड. मौर्य

Ans मथुरा शिल्पशैली **कुशाण** काळात उदयाला आली.

- 2 चित्रकला आणि शिल्पकला यांचा मध्ये समावेश होतो.
अ. दक्कला ब. ललित कला क. लोककला ड. अभिजात कला

Ans चित्रकला आणि शिल्पकला यांचा **दक्कला** मध्ये समावेश होतो.

Q.2 पुढीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखून लिहा.

1

i.	कुतुबमिनार - मेहरौली
ii.	गोलघुमट - विजापूर
iii.	छत्रपती शिवाजी महाराज रेल्वे टर्मिनस - दिल्ली
iv.	ताजमहाल - आग्रा

Ans चुकीची जोडी - छत्रपती शिवाजी महाराज रेल्वे टर्मिनस - दिल्ली
बरोबर जोडी - छत्रपती शिवाजी महाराज रेल्वे टर्मिनस - मुंबई

Q.3 दिलेली संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा.

2

1	मंदिर स्थापत्य शैली	नागर	द्रविड	हेमांडपती
	वैशिष्ट्ये
	उदाहरण	गोपूर मंदिर

Ans	मंदिर स्थापत्य शैली	नागर	द्रविड	हेमांडपती
	वैशिष्ट्ये	क्रमशः लहान होत जाणा-या शिखरांच्या प्रतिकृती वरपर्यंत रचलेल्या असतात.		बाह्य भिंतीना अनेक कोन व तारकाकृती आकार.
	उदाहरण	वेरूळचे कैलास मंदिर	गोपूर मंदिर	अंबरनाथ येथील अंबेश्वर मंदिर

Q.4 टीपा लिहा

10

- 1 गांधार शिल्पशैलीची माहिती लिहा.

Ans i. अफगाणिस्तान आणि आसपासच्या प्रदेशात इसवी सनापूर्वी दुस-या शतकात गांधार शिल्पकलाशैली उदयाला आली.
ii. गांधार शैलीवर ग्रीक व पर्शियन प्रभाव होता.

- 2 मराठा चित्रशैली

Ans i. साधारणपणे इ.स.वी सनाच्या सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठा चित्रशैली विकसित होण्यास सुरुवात झाली.
ii. या शैलीतील चित्रे रंगीत असून ती भित्तिचित्र आणि हस्तलिखितांमधील लघुचित्रांच्या स्वरूपातील आहेत.
iii. बाई, मेणवली, सातारा यांसारख्या ठिकाणी जुन्या वाड्यांमधून मराठा चित्रशैलीतील काही भित्तिचित्रे पाहण्यास मिळतात.
iv. मराठा चित्रशैलीवर राजपूत चित्रशैलीचा आणि युरोपीय चित्रशैलीचा प्रभाव पडलेला दिसतो.
v. एखादी विशिष्ट चित्रशैली ज्या काळात विकसित झाली असेल, त्याकाळातील राहणीमान, पोशाख, रीतीरिवाज इत्यादी गोष्टींचा

अभ्यास त्या शैलीतील चित्रांच्या आधारे करता येतो.

3 हेमाडपंती शैली

- Ans** i. महाराष्ट्रातील बाराव्या - तेराव्या शतकातील मंदिरांना 'हेमाडपंती मंदिरे' असे म्हणतात.
ii. हेमाडपंती मंदिराच्या बाह्य भिंती ब-याचदा तारकाकृती दिसतात आणि बाह्य भिंत अनेक कोनांमध्ये विभागली जाते.
iii. त्यामुळे त्या भिंती आणि त्यावरील शिल्पे यांच्यावर छायाप्रकाशाचा सुंदर परिणाम पाहावयास मिळतो.
iv. हेमाडपंती मंदिरांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे.
v. भिंतीचे दगड सांधण्यासाठी चुना वापरलेला नसतो. दगडांमध्येच एकमेकांत घट्ट बसतील अशा खोबणी आणि कुसू यांच्या आधारे भिंत उभारली जाते.

4 कला

- Ans** i. स्वतःला आलेले अनुभव आणि त्यातून प्राप्त झालेले ज्ञान तसेच मनातील भावभावना इतरांपर्यंत पोचवाव्या ही प्रत्येक व्यक्तीची सहजप्रवृत्ती असते.
ii. या सहजप्रवृत्तीच्या प्रेरणेतून जेव्हा एखादी सौंदर्यपूर्ण निर्मिती केली जाते, तेव्हा तिला कला असे म्हटले जाते.
iii. 'दृक्कला आणि ललितकला' अशी कला प्रकारांची विभागणी केली जाते.
iv. कलेच्या 'लोककला' आणि 'अभिजात कला' अशा दोन परंपरा मानल्या जातात.

5 लोकशिल्पकला याविषयी माहिती लिहा.

- Ans** i. चित्रकलेप्रमाणे शिल्पकला ही सुद्धा अश्मयुगीन काळाइतकी प्राचीन आहे.
ii. भारतामध्ये मातीच्या मूर्ती तयार करून, त्यांची पूजा करून अर्पण न करण्याची प्रथा हडप्पा संस्कृतीच्या काळापासून ते आजतागायत बंगाल, बिहार, गुजरात, राजस्थान यांसारख्या राज्यांमध्ये अस्तित्वात आहे.
iii. महाराष्ट्रांमध्ये तयार केल्या जाणा-या गणेशमूर्ती, गौरीचे मुखवटे, मातीचे बैल, पूर्वजांच्या स्मरणासाठी उभे केलेले लाकडी मुखवट्याचे खांब, वीरगळ, आदिवासी घरांमधील साठवणीच्या मातीच्या कोठ्या इ. गोष्टी या शिल्पकलेच्या लोकपरंपरेची साक्ष आहेत.

Q.5 पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- 1 कलेच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास असणा-या तज्ज्ञांची आवश्यकता असते.

- Ans** i. कलावस्तूच्या खरेदी-विक्रीचे एक स्वतंत्र जग आहे.
ii. तिथे कलावस्तूचे मूल्य ठरवण्यासाठी ती कलावस्तू नकली नाही ना, हे पारखण्याची आवश्यकता असते.
iii. त्यासाठी कलेच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास असणा-या तज्ज्ञांची आवश्यकता असते.

- 2 चित्रकथेसारख्या नामशेष होणा-या मार्गावर असलेल्या परंपरेचे पुनरुज्जीवन करणे गरजेचे आहे.

- Ans** i. रामायण, महाभारतातील कथा सांगण्याची परंपरा म्हणजे 'चित्रकथी परंपरा' होय.
ii. या परंपरेतील चित्रे कागदावर काढून नैसर्गिक रंगात रंगवलेली असतात.
iii. एका कथेसाठी सर्वसाधारणपणे ३० ते ५० चित्रांचा वापर केला जातो.
iv. वेगवेगळ्या कथा सांगण्यासाठी अशा चित्रांच्या पिढ्यानपिढ्या चालत असलेल्या पोथ्या चित्रकथी कुटुंबात जपलेल्या असतात.
v. नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेल्या या परंपरेचे पुनरुज्जीवन करण्याचे प्रयत्न सरकार आणि कलाकरांतर्फे केले जात आहेत.

Q.6 पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

- 1 कला क्षेत्रात व्यवसायाच्या कोणत्या संधी उपलब्ध आहेत ते स्पष्ट करा.

- Ans** कलेच्या क्षेत्रात विविध व्यावसायिक संधी उपलब्ध आहेत.

- i. कलेच्या इतिहासाचे अभ्यासक पत्रकारितेच्या क्षेत्रातही काम करू शकतात.
ii. सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि संवर्धन तसेच सांस्कृतिक पर्यटन ही आता नव्याने विकसित होणारी क्षेत्रे आहेत.
iii. या क्षेत्रांमध्येही कलेच्या अभ्यासकांना अनेक व्यावसायिक संधी उपलब्ध आहेत.
iv. कलावस्तूचे मूल्य ठरवण्यासाठी, ती वस्तू नकली नाही ना हे पाहण्यासाठी कलेच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास असणा-या तज्ज्ञांची आवश्यकता असते.
v. दागदागिने, मौल्यवान धातूंच्या कलावस्तू, रंगीत नक्षीची मातीची भांडी, बांबू आणि वेताच्या वस्तू, काचेच्या कलापूर्ण वस्तू सुंदर कापड आणि वस्त्रे इत्यादींची निर्मिती इ. उपयोजित कलांमध्ये येतात.

- 2 लोकचित्रकला शैलीविषयी सविस्तर माहिती लिहा.

- Ans** i. अश्मयुगीन काळातील गुहाचित्रे अनेक देशांमध्ये आढळून येतात.
ii. भारतामध्ये मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, बिहार, उत्तराखंड, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि तेलंगणा या राज्यांमध्ये गुहाचित्रे असलेली स्थळे आहेत.
iii. मध्यप्रदेशातील भीमबेटका येथील गुहाचित्रे प्रसिद्ध आहेत. भीमबेटकाचा समावेश जागतिक सांस्कृतिक वारसास्थळांमध्ये करण्यात आला आहे.
iv. गुहाचित्रांमध्ये मनुष्याकृती, प्राणी आणि भौमितिक आकृतींचा समावेश असतो.
v. पुराश्मयुग ते शेतीची सुरुवात होईपर्यंतच्या काळापर्यंत या चित्रांची शैली, त्यांचा विषय यामध्ये बदल होत गेलेले आढळतात.
vi. चित्रांमध्ये नवीन प्राणी आणि वनस्पती यांचा समावेश झालेला दिसतो तसेच मनुष्याकृतींच्या रेखाटनाच्या पद्धतीत आणि

वारलेल्या रंगामध्ये सुद्धा फरक होत असतो.

- vii. या चित्रांमध्ये काळा, लाल, पांढरा या सारखे नैसर्गिक व्यापासून तयार केलेले रंग वापरलेले असतात.
- viii. त्या त्या काळातील लोकांचे त्यांच्या परिसरासंबंधीचे ज्ञान आणि नैसर्गिक स्त्रोतांचा उपयोग करून घेण्याचे तंत्रज्ञान यांचा विकास कसा होत गेला याची कल्पना या चित्रांद्वारे करता येऊ शकते.
- ix. लोकचित्रकलेची परंपरा गुहाचित्रांच्या परंपरेशी नाते सांगणारी आहे. घरातील लग्नकार्यात, सणासुदीला भिंतीवार चित्र काढणे, अंगणात रांगोळी काढणे तसेच चित्रांच्या साहाय्याने आख्याने सांगणे यातून प्रादेशिक लोककला परंपरेतील विविध चित्रशैली विकसित झाल्या.
- x. महाराष्ट्रातील वारली चित्रपरंपरा आणि पिंगुळा किंवा चित्रकथी परंपरा ही लोककला शैलीची निवडक उदाहरणे आहेत.

3 भारतातील मुस्लीम स्थापत्यशैलीची वैशिष्ट्ये सोदाहण स्पष्ट करा.

- Ans**
- i. मध्ययुगीन भारतामध्ये मुस्लीम कलांच्या आश्रयाखाली पर्शियन, मध्य आशियाई, अरबी आणि इस्लामपूर्व भारतीय असे स्थापत्य शैलीचे अनेक प्रवाह एकत्र आले. त्यातून भारतीय मुस्लीम स्थापत्य विकसित झाले.
 - ii. दिल्ली जवळच्या मेहरौली येथील कुतुबमिनार, आग्रा येथील ताजमहाल आणि विजापूर येथील गोलघुमट या वास्तू मुस्लीम स्थापत्यशैलीची जगप्रसिद्ध उदाहरणे आहेत.
 - iii. कुतुबुद्दीन ऐबक याच्या काळात कुतुबमिनार बांधण्यास प्रारंभ झाला आणि अलतमश याच्या कारकीर्दीत कुतुबमिनारचे बांधकाम पूर्ण झाले.
 - iv. कुतुबमिनार जगातील सर्वाधिक उंच मिनार आहे. त्याची उंची ७३ मीटर (२४० फूट) आहे. ज्या वास्तू संकुलाचा कुतुबमिनार हिस्सा आहे ते वास्तुसंकुल युनेस्कोने जागतिक वारसास्थळ म्हणून जाहीर केले आहे.
 - v. मुघल सम्राट शहाजहान याने त्याची बेगम मुमताज महल हिच्या स्मरणार्थ ताजमहाल बांधला. ताजमहाल हे भारतातील मुस्लीम स्थापत्याच्या सौंदर्याचे अग्रगण्य उदाहरण मानले जाते. जगप्रसिद्ध असलेली ही वास्तू जागतिक वारसास्थळ म्हणून युनेस्कोने जाहीर केली आहे.
 - vi. इसवी सनाच्या सतराव्या शतकात बांधलेल्या विजापूरच्या गोलघुमट या अत्यंत भव्य इमारतीत मोहम्मद आदिलशहाची कबर आहे.
 - vii. घुमटाच्या आतल्या घेराच्या बाजूने गोल सज्जा आहे. या सज्जात उभे राहून काही कुजबुजले तरी तो आवाज सर्वत्र ऐकू जातो. जोरात टाळी वाजवली तरी तिचा प्रतिध्वनी अनेकदा घुमतो.

4

निरिक्षण करून खालील मुद्द्यांच्या आधारे वारली चित्रकलेविषयी माहिती लिहा.

अ. निर्सगाचे चित्रण ब. मानवीकृतीचे रेखाटन क. व्यवसाय ड. घरे

- Ans**
- i. वारली चित्रकला ही आजूबाजूच्या प्रदेशातील वारली परंपरा आणि संस्कृतीशी संबंधित आहे.
 - ii. निर्सगाच्या विविध घटकांचे प्रतिनिधीत्व करण्यासाठी यात वर्तुळ, त्रिकोण व चौकोन यांसारख्या भौमितिक आकारांचा वापर केला जातो.
 - iii. वर्तुळ हे सूर्य व चंद्र यांचे तर त्रिकोण हे पर्वत, टेकड्या व टोकदार वृक्ष यांचे व चौकोन हे जमिनीच्या तुकडे निर्धारित करते.
 - iv. चौकोन हे जमिनीच्या तुकडे निर्धारित करते.
 - v. मानवाचे रेखाटन दोन त्रिकोण उलटे करून करण्यात आले आहे वरील त्रिकोणाचा भाग हा धड तर खालील त्रिकोणाचा भाग हे ओटीपोट दर्शविते.
 - vi. 'वारली' चित्रकलेमध्ये पुरुषांच्या चित्रातील वरील त्रिकोण मोठा तर स्त्रियांच्या चित्रातील खालील त्रिकोण हा व्यापक असल्याचे दर्शविते आहे.
 - vii. धार्मिक विधी प्रकारातील वारली चित्रांमध्ये शिकार, मासेमारी व शेती यासारख्या व्यवसायांचे चित्रण केंद्रस्थानी आहे.
 - viii. चित्रांसाठी वारली कलाकारांकडून झोपड्यांचा वापर केला गेला आहे.
 - ix. चित्रांसाठी भिंतीच्या पार्श्वभूमीला लाल रंग देण्यासाठी लाल विटा, लाल माती यांच्या मिश्रणाच्या वापर केला जात असे.
 - x. पांढरा रंग हा तांदूळ, पेस्ट, गोंद पाणी यांच्या मिश्रणापासून बनवला जात असे. तर बांबूची काडीचे टोक चावून त्यापासून चित्र रंगवण्यासाठी ब्रश तयार केला जात असे.

Q.7 दिलेल्या उताऱ्याचे वाचन करून त्यावर आधारित प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

1

स्वतःला आलेले अनुभव आणि त्यातून प्राप्त झालेले ज्ञान तसेच मनातील भावभावना इतरांपर्यंत पोचवाव्या, ही प्रत्येक व्यक्तीची सहजप्रवृत्ती असते. या सहजप्रवृत्तीच्या प्रेरणेतून जेव्हा एखादी सौंदर्यपूर्ण निर्मिती केली जाते, तेव्हा तिला कला असे म्हटले जाते. कलानिर्मितीच्या मुळाशी कलाकाराची कल्पकता, संवेदनशीलता, भावनाशीलता आणि कौशल्य हे घटक अत्यंत महत्त्वाचे

असतात.

दृक्कला आणि ललित कला : 'दृक्कला' आणि 'ललित कला' अशी कलाप्रकारांची विभागणी केली जाते. ललित कलांना आंगिक कला असेही म्हटले जाते. दृक्कलांचा उगम प्रागैतिहासिक काळातच झाला, हे दर्शवणारे अनेक कला नमुने जगभरातील अश्मयुगीन गुहांमधून प्राप्त झालेले आहेत.

- कला म्हणजे काय?
- दृक्क आणि ललित कलांच्या वापरासाठी संस्कृतमध्ये कोणत्या शब्दाचा वापर केला जातो?
- दृक्कलांचा उगम प्रागैतिहासिक काळातील आहे हे कशावरून सिद्ध होते?

- Ans**
- स्वतःला आलेले अनुभव, आणि त्यातून प्राप्त झालेले ज्ञान तसेच मनातील भावना इतरांपर्यंत पोचवाव्या या सहजप्रवृत्तीच्या प्रेरणेतून जेव्हा एखादी सौंदर्यपूर्ण निर्मिती केली जाते तेव्हा तिला कला असे म्हणतात.
 - दृक्क आणि ललित कलांना संस्कृतमध्ये आंगिक कला आणि प्रागैतिहासिक काळ असे म्हणतात.
 - दृक्कलांचा उगम प्रागैतिहासिक काळातील आहे हे दर्शविणारे अनेक कला नमुने जगभरातील अश्मयुगीन गुहांमधून प्राप्त झालेले आहेत.

2

महाराष्ट्रातील बाराव्या-तेराव्या शतकातील मंदिरांना 'हेमाडपंती' मंदिरे असे म्हणतात. हेमाडपंती मंदिराच्या बाह्य भिंती बऱ्याचदा तारकाकृती असतात. तारकाकृती मंदिराच्या बांधणीत मंदिराची बाह्य भिंत अनेक कोनांमध्ये विभागली जाते. त्यामुळे त्या भिंती आणि त्यावरील शिल्पे यांच्यावर छायाप्रकाशाचा सुंदर परिणाम पाहण्यास मिळतो. हेमाडपंती मंदिरांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भिंतीचे दगड सांधण्यासाठी चुना वापरलेला नसतो. दगडांमध्येच एकमेकांत घट्ट बसतील अशा कातलेल्या खोबणी आणि कुसू यांच्या आधारे भिंत उभारली जाते. मुंबईजवळील अंबरनाथ येथील अंबेश्वर, नाशिकजवळचे सिन्नर येथील गोंदेश्वर, हिंगोली जिल्ह्यातील औढा नागनाथ ही हेमाडपंती मंदिराची उत्तम उदाहरणे आहेत. त्यांची बांधणी तारकाकृती प्रकारची आहे. त्याखेरीज महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी हेमाडपंती मंदिरे पहावयास मिळतात.

- हेमाडपंती मंदिराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये कोणते?
- हेमाडपंती मंदिरात तारकाकृती बांधणीचा वापर का केला गेला?
- हेमाडपंती मंदिर प्रकारातील दोन मंदिरांची उदाहरणे लिहा.

- Ans**
- भिंतीचे दगड हे हेमाडपंती मंदिरांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये आहे.
 - हेमाडपंती मंदिराच्या तारकाकृती बांधणीमुळे त्या भिंती आणि त्यावरील शिल्पे यांच्यावर छाया प्रकाशाचा सुंदर परिणाम पाहण्यास मिळतो.
 - अ. नाशिक जवळचे सिन्नर येथील गोंदेश्वर.
ब. हिंगोली जिल्ह्यातील औढा नागनाथ ही हेमाडपंती मंदिरांची उदाहरणे आहेत.

Prism
Colours of your Dreams